

Fragmenter av en klosterkirke

Nye utgravninger i Nidarholm klosterkirke, Munkholmen ved Trondheim

Av Christopher McLees

1. Innledning

Inntil nylig var skriftlige kilder og navnet Munkholmen alt som bar bud om at denne lille øya (fig. 1), var bebodd av benediktinermunker i middelalderen. Klosteret på øya, som ligger i fjorden en kort båttur nord for Trondheim, er et av Norges aller tidligste. Samtlige bygninger på stedet er imidlertid fra tiden etter 1671. Ved utgravninger utført av Fil. dr. Øivind Lunde (1967-70) (1) og undertegnede (1988-89) (2) er det påvist fragmentariske rester av klosterkomplekset under bygningene og vollene i den etterreformatoriske festningen (fig. 2). De siste gravningene har avdekket rester av klosterkirken, viet til St. Benedikt og St. Laurentius.

2. Historisk, topografisk og arkeologisk bakgrunn

Øya, i middelalderen kjent som Holm eller Nidarholm, har en lang og omskiftelig historie. I Olav Tryggvasons tid skal den ha vært brukt som rettersted. Dens gunstige beliggenhet virket senere tiltalende på benediktinerne, stedet var velegnet for kontemplasjon, samtidig kunne de opprettholde en nær forbindelse med bysamfunnet i sør. Klosteret spilte en vesentlig og tidvis kontroversiell rolle i byens og landets religiøse og politiske liv. Nidarholm var et av Norges rikeste klostre med mange jordeiendommer i distriktet omkring. Det drev også handel

på England med eget skip. I 1537 ble øya det siste fotfeste for erkebiskop Olav Engelbrektsson før han flyktet fra landet. Etter reformasjonen ser det ut til at øya (fra nå av kjent som Munkholmen) og klosterbygningene ble liggende forlatt fram til 1658 da svenskene inntok Trondheim. De dansknorske styrkene så straks øyas stregiske verdi, og en ytre befestningsmur ble bygget raskt etter gjenerobringen. Denne muren ble i 1689-90 byttet ut med en stjerne-

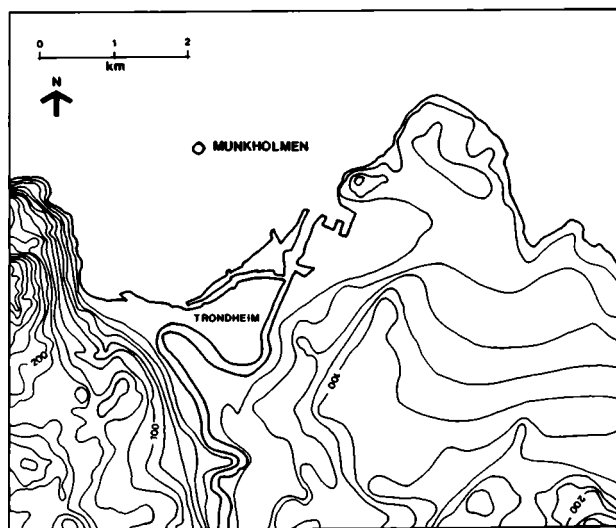

Fig. 1. Kart over Trondheimsområdet. Øya Munkholmen ligger i Trondheimsfjorden 2 km nord for byen.

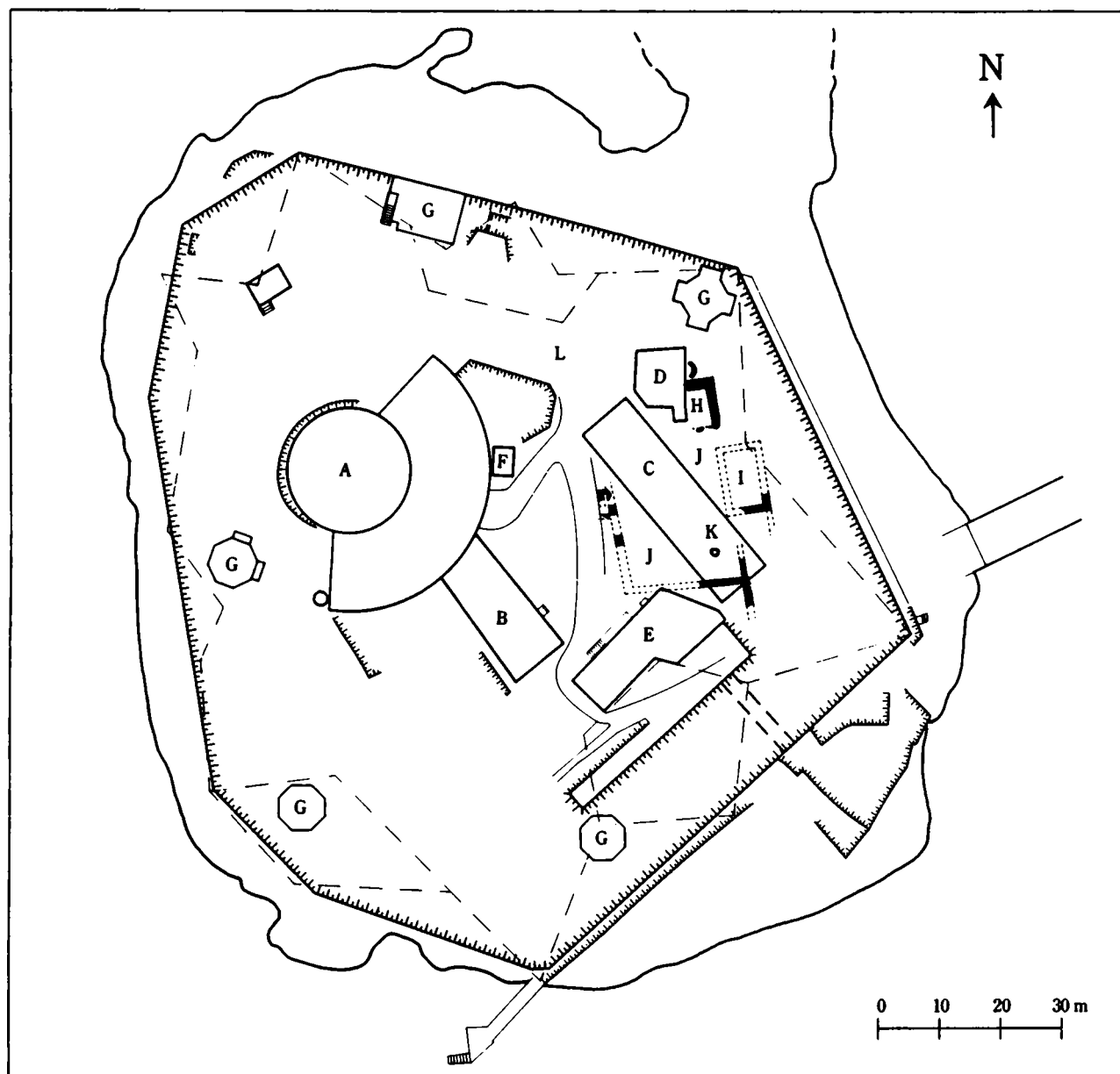

Fig. 3. Nidarholm kloster.
Plan over klosteranlegget
og forskjellige utgrav-
ningsfelter. Påviste byg-
ningsrester med rekon-
struksjonsforslag (mure-
ne med mindre brukkede
linjer, anleggets maks-
imum utstrekning med
større brukkede linje).
Graver fremstilles med
kors.

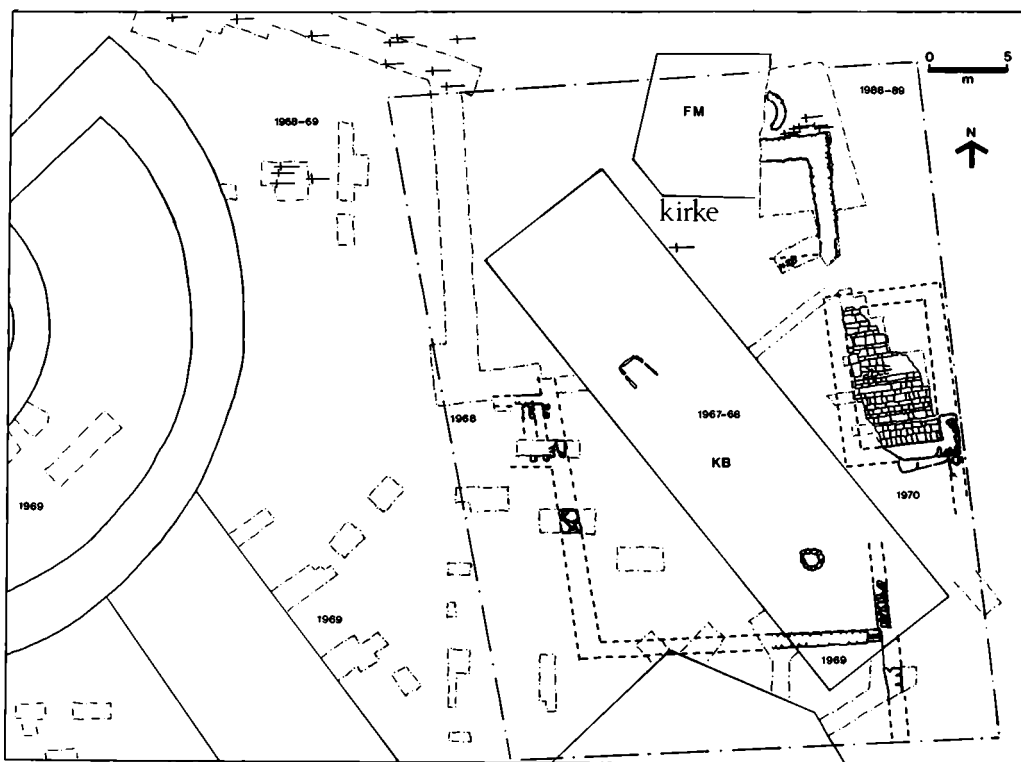

Fig. 2. Munkholmen. Oversiktsplan som viser etterreformatoriske bygning-
er og anlegg, samt beliggenhet av middelalderklosteret. Tegnet av J. Kreg-
nes.

A	Stortårnet	J	Klostergård
B	Vakt- og arresthus	K	Klosterets brønn
C	Kommandantbolig	L	Klosterets kirkegård
D	Falkenskioldsmessen		
E	Lavetthuset		Ytre murlinje, oppført 1825-50
F	Sprøytehus	— —	Den forrige ytre murlinje. Hovedmur fra 1689-90 med tilføyelser fra 1696-1735
G	Tyske betongkonstruk- sjoner fra siste krig. (Luftskytsfundamenter m.m.)		Påviste mur-rester etter klosteranlegget
H	Klosterkirkens kor		
◀ I	Kapitelsal		

formet mur, som i sin tur igjen ble erstattet av den nåværende polygonale mur i 1825-50 (fig. 2). Det runde kanontårnet stammer fra 1671. De andre steinbygningene er fra 1695 og seinere. Under den tyske okkupasjonen 1940-45 ble det oppført luftvern-
batterier på øya.

Det omfattende etterreformatoriske bygningsar-
beidet har bevirket at det i dag ikke finnes synlige
spor av klosteret, som har ligget i et relativt flatt ter-
reng øst for dagens kanontårn. Det er gjennom de
nyere utgravningene levninger er blitt lokalisert og
grunnplanen rekonstruert (fig. 3).

En vet ikke med sikkerhet når klosteret ble opprettet. Matheus Parisiensis, som besøkte Nidarholm i 1248, hevder at klosteret ble stiftet av Knut den mektige i 1028. Norsk-islandsk sagatradisjon vil ha det til at det var Sigurd Ullstreng, en lokal stormann og lendmann hos Magnus Barfot, som kort etter kongens død i 1103, grunnla det første klosteret. Historikeren Christian Lange lanserte midt på 1800-tallet (3) den tanke at kong Knut kunne ha opprettet et kloster hvis eksistens ble like kortvarig som det svært mislikte daneveldet. De opprinnelige munkene kunne da ha blitt jaget bort, og eventuelle bygninger kan raskt ha forfalt. Sigurd skulle så ha gjenopprettet klosteret på et senere tidspunkt. Han kan da ha vært ansvarlig for de første større og mer permanente byggverk i anlegget. Kildene er imidlertid så usikre at det kan spørres om Knut i det hele etablerte et kloster. Mer vekt kan det kanskje legges på opplysningene om Sigurd som klostergrunnlegger (4).

Klosteret, slik det til nå er avdekket, ser ut til å ha vært et firfløyet anlegg rundt en klostergård (fig. 3). Vest- og sørfløyen kjennes kun gjennom spredte fundamentlevninger. Av østfløyen finnes enkelte murrester samt et fint hellegulv, sannsynligvis fra kapittelsalen. Før prøvegravningene utvendig langs Falkenskjoldsmessens østmur i 1988, fantes ingen sikre spor etter klosterkirken i nordfløyen. Prøvegravningen avdekket en del av en kraftig øst-vestløpende mur som åpenbart måtte være en del av kirken, og det faktum at muren var rimelig bra bevart, ga grønt lys for en større utgravning i 1989.

3. Utgravningens hovedfunn – kor, apside og kirkegård

Under tykke påfylte jordlag ble avdekket et parti av kirkens rett avsluttede kor og nord for dette – ganske

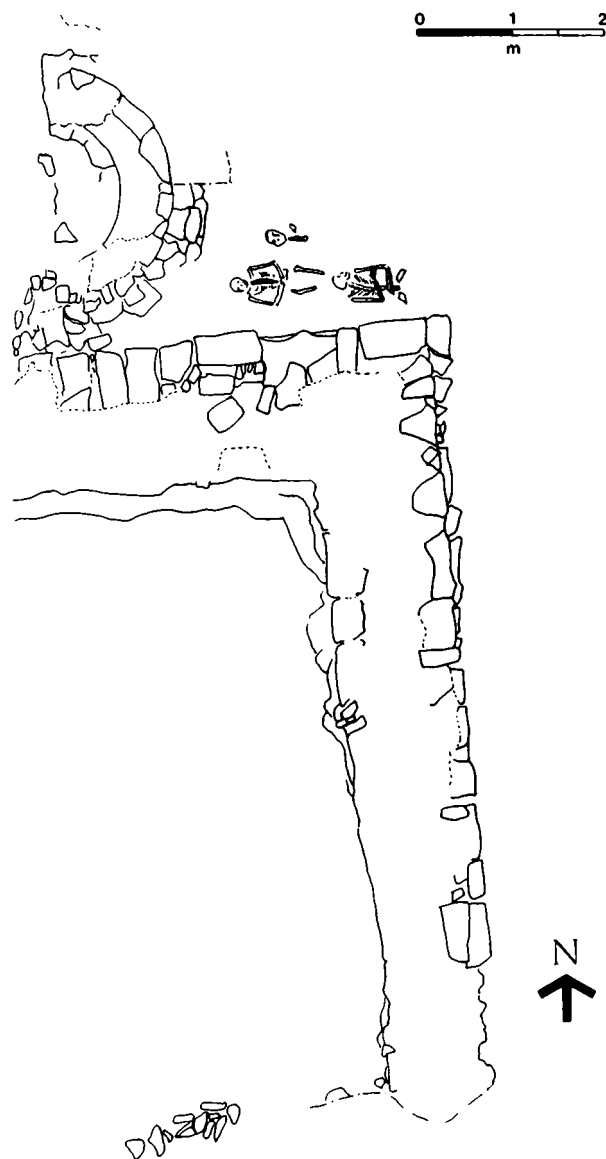

Fig. 4. Nidarholm klosterkirke. De påviste murrester i plan. Kor mot sør, apside (sidekapell) mot nord, og gravplass mot nord-øst.

uventet – en apside (fig. 4-5). I tillegg ble en del av klosterets kirkegård nördøst for kirken undersøkt.

To byggefaser ble påvist ut fra strategifi. Koret er blitt oppført først. Senere er apsiden bygget til på nordsiden, apsiden fundamentgrøft skjærer nemlig gjennom masser som er fylt inn mot korets nordmur.

Koret var ikke bevart i sin fulle utstrekning. Sørmuren lot seg kun lokalisere gjennom noen få steiner fastmurt til fjellet. Ellers var øst- og nord-muren bevart i henholdsvis 40 og 55 cm høyde, murtykkelsen var 1,3 og 1,6 m. Forskjellene i tykkelse kan kanskje indikere at nordmuren, sammen med sørmuren, var tiltent å bære en tilsvarende større tyngde. I så fall kunne det være nærliggende å tenke seg koret overhvelvet med et tønnehvelv. Korets målbare dimensjoner var 9 X 4,3 m utvendig og 6,4 X 3 m innvendig.

Korets murer (fig. 6) var oppført som kistemur av grovt tilhogd gråstein lagt i gjennomgående skift. Av

Fig. 5. Nidarholm klosterkirke. Apside, gravplass og rett avsluttede kor: Mot sør: Foto: Riksantikvaren 1989.

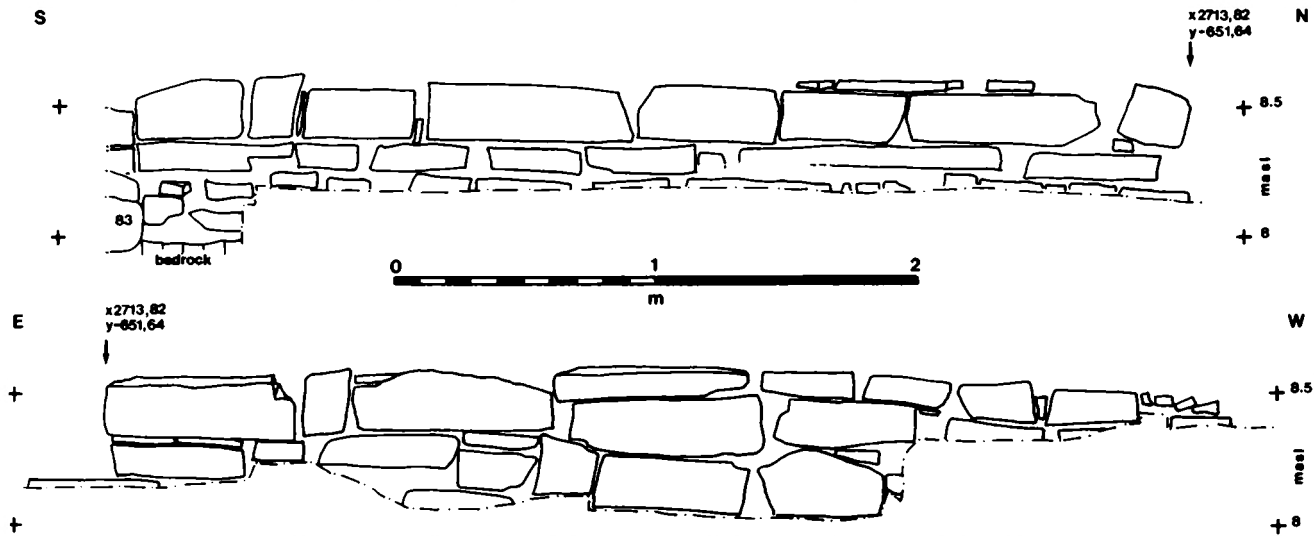

Fig. 6. Nidarholm klosterkirke. Korets ytre murliv i profil. Øverst: korets østmur, med fundament. Nederst korets nordmur.

Fig. 7. Nidarholm klosterkirke. Korets østmur med fremspringende fundament. Mot sør-vest. Foto: Riksantikvaren 1989.

Fig. 8. Nidarholm klosterkirke. Apsiden, med (til venstre) fundamentet delvis avdekket opp imot korets nordmur. Mot vest. Foto: Riksantikvaren 1989.

yterlivet var to hele og deler av et tredje skift bevart over fundamentet. Av innerlivet fantes kun sparsomme rester i østmuren, hvor det underste skift, som kan ha ligget i plan med korets gulv, lå ca. 40 cm over fjellgrunnen. Østmuren sto på et fundament av mindre stein i gjennomgående skift, murt direkte på

fast fjell (fig. 7). Mot det nordøstre hjørnet springer dette fundamentet litt fram fra murlivet over. At en her har korrigert murfluktens retning, er muligens et resultat av at en har startet fundamentmuringen på en fjellgrunn som er meget uregelmessig. Nord-veggenes to nedre skift følger for øvrig fjellets fall mot

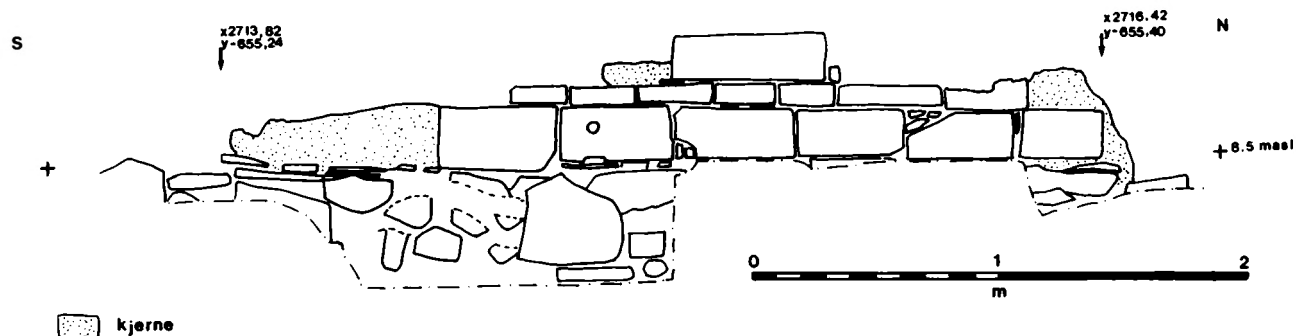

Fig. 9. Nidarholm klosterkirke. Apsidens ytre murliv og fundament i profil (tegnet i strekket perspektiv).

vest, noe som er forsøkt utlignet ved at det tredje skiftet har jevnt avtakende skifthøyde mot øst. Østmuren virker noe mer regelmessig med horisontale skift. De få tynne steinene som gjenstår av østmurens tredje skift, kan muligens tyde på at muren har hatt en mer eller mindre regelbundet vekslende av skifthøydene. Man kunne ellers iaktta at enkelte steiner i murlivene bandt inn i murkjernen, mens andre lå i murens lengderetning. Dessverre har senere tiders virksomhet fjernet alle spor av korets indre oppbygging. På midten av 1600-tallet ble bygningen gjenbrukt en tid, og den hadde da tregulv.

Apsiden, som er plassert litt skjevt i forhold til koret, er oppført av kvader, hovedsakelig finhuggen kleber (fig. 8). Apsidens fundament ble delvis avdekket i sør. Fundamentet besto av skrånstilte stein uten mellomliggende bindemiddel, satt i en fundamentgrøft fylt med sand. Fundamenteringsmåten er dermed anderledes enn i koret. Som alt nevnt, skar fundamentet seg ned gjennom den tidligere tilfylte, sandige kirkegårdsjorden. Selv om ikke hele området ble undersøkt, var det mulig å følge grøftens løp langs apsidens til grøften brått vendte nordover, et bevis på at dette var en apsis og ikke en gjenstående halvpart av en mulig avrundet struktur. Apsidefundamentet lå for øvrig tett inntil korets nordmur, mens veggen over har hatt en avstand av 40 cm til korets murliv.

Apsidens ytre murliv var bevart i tre regelmessige skift med en samlet høyde av ca. 50 cm (fig. 9). De to underste skift var de best bevarte. Fugene var smale, og steine bandt godt inn i murkjernen. Skifthøydene vekslet, ett smalt skift mellom to bredere. Mur av denne type forekommer også andre steder, som i koret i Nærøy kirke i Nord-Trøndelag. En antar muremåten er teknisk betinget, for så vidt som de smale

Fig. 10. Nidarholm klosterkirke. Kvadermureverk i apsidens ytre murliv. Grove meiselspor på murlatten. Foto: Riksantikvaren 1989.

skiftene binder inn i murkjernen og stabiliserer muren (5). Murens innerliv var dekket av en tykk kalkpuss, og de få synlige steinene var ikke avkleber. Innerlivet sto på et murt fundament. Murtykkelsen var 53 cm og jevn overalt. Apsidens største diameter nord-sør var 2,6 m, den indre diameter var 1,5 m. Mens selve muringen virket profesjonell, var steinhuggerarbeidet mer grovt. Kvadrenes ytterflater hadde meiselspor i flere forskjellige retninger (fig. 10).

Som nevnt ble en del av klosterets kirkegård undersøkt. Denne ser ut til å ha omfattet storparten av det flate terrenget nord for kirken (fig. 2-3). Massene var svært omrota, stratigrafien syntes dog å tyde på at terrenget tre ganger var blitt hevet ved tilfylling av sand og jord. Det var ingen spor av kister. Seks mer eller mindre intakte graver ble funnet i 1989. En foreløpig undersøkelse (6) av 3 skjeletter og en

del spredde knokler viser at skjelettene tilhører voksne menn i ulike aldre, mens de løse knokler stammer fra individer av begge kjønn og i alle aldre fra barn til eldre mennesker. Det ser altså ut til at kirkegården ble brukt til begravelse for også andre enn klosterets beboere.

4. Diskusjon – Nidarholms kirkeruin i bygningshistorisk perspektiv

De frilagte kormurene har en murkarakter som er gjengs i norsk romanske arkitektur og som forandrer seg meget lite i løpet av 1100-tallet. Det er også forbundet med vansker å peke ut de tidligste eksempler på slikt murverk, noe som gjør det vanskelig å datere bygningsrestene alene ut fra muremåten.

Kvadermur kan være innført til Norge gjennom domkirkenes byggearbeider omkring 1100. De relativt småfallne kleberkvadre en finner i Nidarholmkirkens apside, gjenfinnes også i andre kirker i Trøndelag, og dette er ett engelskinspirert trekk som preger kvaderteknikken ved Nidarosdomens bygghytte (7).

Vi kan foreløpig bare gjette oss til Nidarholmkirkens hele grunnplan. Kombinasjonen av rettavsluttet kor ledsaget av apsidialt avsluttede korarmer eller kapell kan virke uvanlig, men er langt fra ukjent. De romanske steinkirkene i det nordenfjelske Norge er alle enskipede med smalere, kvadratisk eller rektangulært kor. Lengden av klosterkirkens kor er ukjent, men den indre bredde kan godt sammenlignes med koret i en større sognekirke, f.eks. Værnes. I sin første fase (uten apside) kunne det kanskje tenkes at kirken så ut som de fleste andre kirker i området, deriblant Kristkirken (fig. 11). Andre bygningstyper kan også tenkes, alt fra et rektangulært kirkerom (som framstilt i rekonstruksjonen, fig. 12), til en basilika. Men kirkens funksjon som klosterkirke med

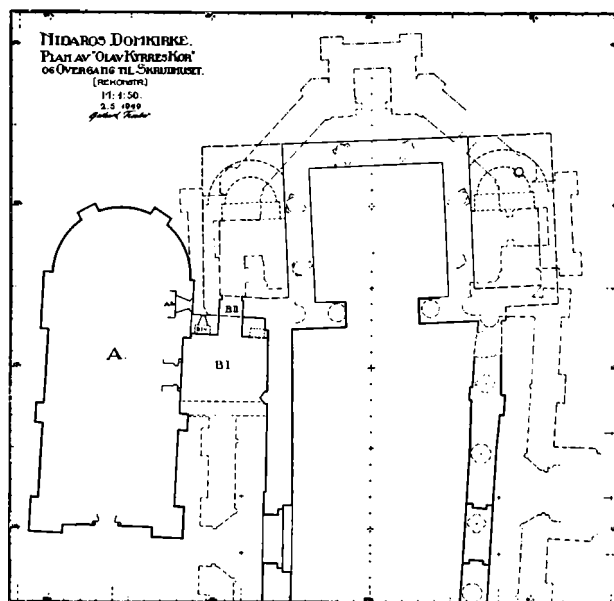

Fig. 11. Koret til Olav Kyrres Kristkirke; sidekapellene med Fischers hypotetiske apsider: Skrudthuset mot vest (=A-). Etter Fischer 1965 s. 29.

sin spesielle liturgi, kan ha bevirket at bygningen har skilt seg en del ut fra sognekirkene. Benediktinerne la stor vekt på sang og prosesjoner, og den sekundære utvidelsen av koret med tilføyselsen av apsiden har antakelig vært diktert av ønsket om en rikere utfoldelse av disse aktiviteter.

I de nordenfjelske kirker er apsis et unntak. Apsiden i Nidarholmkirken har et murverk som trolig knytter håndverkerne til domkirkens bygghytte. Kan det da være mulig at apsiden her gjentar, i mindre skala, lignende bygningsledd i domkirken? Ifølge en hypotese framsatt av Gerhard Fischer (8), har det rettavsluttede koret i Kristkirken senere vært flankert av to apsidialt avsluttede korkapell (fig. 11). I til-

felle hypotesen er korrekt, må Kristkirken ha hatt denne utforming allerede omkring år 1100. Et senere eksempel på apsis i domkirken gir skrudhuset, oppført mellom 1160 og 1170 (fig. 11). Selv om funksjon, plassering og størrelse avviker, foreligger det i alle fall her en mulighet for at den ene eller den andre av disse bygningsledd kan ha dannet et forbilde for korutvidelsen i Nidarholm.

5. Oppsummering

Kan så de nylig avdekkede bygningsrester si mer om klosterets grunnleggelse og levetid enn det vi visste fra før?

Det ble ikke gjort daterende funn i ruinene, og bygningens plan og muremåte gir ingen holdepunkt for en skarpere datering.

Teoretisk sett er det ingen ting til hinder for at kirkens eldste del kan gå tilbake til steinbyggeriets første fase i Norge. Men kan koret stamme fra en kirke bygget alt i 1028? Det finnes ingen faktiske belegg for dette, og en steinkirke på Nidarholm i Knut den mektiges tid ville ligge en til to generasjoner forut for de tidligst kjente steinbygninger i Trondheim. At Nidarholm kirke skulle være så gammel må man følgelig stille seg skeptisk til. Tre var det vanlige byggemateriale i norske kirker på 1000-tallet, og det er ingen grunn til å tro annet enn at en kirke reist i 1028 ville ha blitt bygget i dette materialet.

Muremåten i apsiden kan muligens dateres mer bestemt til 1100-tallet. Dersom en forutsetter at klosterkirkens apsis tar utgangspunkt i Kristkirkens tilbygde sidekapeller, kan apsidetilføyelsen ha vært foretatt alt omkring år 1100 og koret følgelig være eldre. Dette kunne om mulig settes i sammenheng med teorien om at Sigurd Ullstreng ga nytt liv til klosteret, men mer rimelig er det likevel at apsiden er

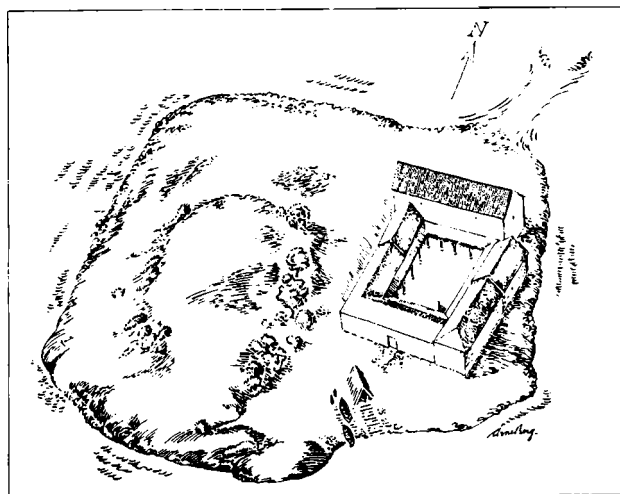

Fig. 12. Nidarholm kloster: hypotetisk rekonstruksjonstegning av Arne Berg.

tilføyd senere på 1100-tallet. Kanskje kan byggingen settes i sammenheng med at Magnus Blinde kom til klosteret i 1135, da fikk nemlig Nidarholm gården Store Hernes i Frøsta til underhold av den blinde kongen.

Hva angår de skriftlige kilder, kan det være rimelig å feste mest lit til den lokale munk Theodoricus Monachus som skrev sin historie sent på 1100-tallet. Den besøkende Matheus Parisiensis var først i Trondheim nær ett århundre senere. At klosteret ble stiftet av Sigurd Ullstreng først på 1100-tallet, er desto mer sannsynlig ettersom benediktinerklostrene på Selje og i Munkeliv ble etablert i dette tidsrom. Selv om de undersøkte bygningsrester lar seg innpasse i flere teorier, understøtter de snarest at klosteret er blitt anlagt i begynnelsen av 1100-årene og at koret så er blitt utvidet noe senere, kanskje alt i første del av 1100-tallet.

Fig. 13. Nidarholm klostersegl fra 1200-tallet.

Undersøkelsen har gjort det mulig å ta stilling til et stadig tilbakevendende tema i debatten om klosterkirkens utseende: Klosterets segl fra 1200-tallet (fig. 13) har lenge av enkelte blitt tolket dithen at klosterkirken var rund med fire tårn. Denne romanske rundkirke skulle være gjemt i dagens runde kantonårn. En slik tolkning er ikke lenger mulig etter som klosterkirken ikke er en rundkirke, den danner dessuten nordfløyen i klosterfirkanten. Som mange andre slike segl representerer dette sikkert også en idealisering. Men en kan likevel spørre seg om kirken kunne hatt tårn, f.eks. ett på hvert hjørne av skipet? Kan apsiden ha dannet en del av en bygning i flere etasjer, et slags trappetårn, slik som f.eks. i Veng klosterkirke i Danmark (9)?

Det må innrømmes at det til tross for de nye resultater som er brakt for dagen, ikke finnes sikre holde-

punkt for når klosteret ble opprettet. Sannsynligheten for at Sigurd Ullstreng kan være stifteren er dog øket. Som alt påpekt finnes det i dag ingen synlige spor av klosteret, alt er blitt jevnet med jorden gjennom senere århundreders virksomhet. Men Munkholmen har ikke avslørt alle sine hemmeligheter, og det ligger ganske sikkert flere overraskelser og vent der ute.

Noter

1. Se Lunde 1977 s. 148-152 og 1987 s. 113.
2. McLees 1992: detaljert utgravnings rapport.
3. Lange 1856 s. 199-201.
4. Gunnes 1987 s. 51 og Lunde 1987 s. 113.
5. Lidén 1974 s. 42-43.
6. Utført av Osteolog B.J. Sellevold; Rapport i McLees 1992.
7. Lidén 1974 s. 41-42.
8. Fischer 1965 s. 32.
9. Takk til Holger Garner for at han peket ut noen mulige likheter her.
- * Takk til Jorun Standal for oversettelseshjelp, til Ole Egil Eide for redigering av teksten, og til Alf Tore Hommedal for hans mange innsiktsfulle kommentarer.

Litteratur

- Fischer, G.: Domkirken i Trondheim. Kirkebygget i middelalderen. Bind I. Trondheim 1965.
- Gunnes, E.: Klosterlivet i Norge. Tilblivelse – økonomiavvikling. I: Klosteranlegg i Norge – En oversikt. Fortidsminner nr. 68, Oslo 1987, 49-84.
- Lange, C.C.A.: De norske klostres historie i middelalderen. Christiania 1856.
- Lidén, H-E.: Middelalderen bygger i stein. Oslo 1974.
- Lunde, Ø.: Fortiden i bygrunnen. Trondheim 1977.
- Lunde, Ø.: Klosteranleggene. I: Klosteranlegg i Norge – En oversikt. Fortidsminner nr. 68, Oslo 1987, 85-119.
- McLees, C.: The Ruin Speaks ... The Church of the Benedictine Abbey of Nidarholm. Report from excavations on the island of Munkholmen, Trondheim (1988-89). Arkeologiske undersøkelser i Trondheim nr. 5 (utg. av Riksantikvarens utgravningskontoret for Trondheim). Trondheim 1992.